

УДК 882.6(092)

РАННІЯ АПАВЯДАННІ АНДРЭЯ МРЫЯ: СТАНАЎЛЕННЕ САТЫРЫЧНАГА ТАЛЕНТУ

В.Ф. НАЗАРАЎ

(Інстытут літаратуры НАН Беларусі, Мінск)

З мэтай вызначэння вытокаў сатырычнага таленту Андрэя Мрыя ў артыкуле прааналізаваны раннія творы пісьменніка: некаторыя яго апавяданні сярэдзіны 1920-х гадоў, якія ў пэўнай ступені адпавядаюць сатырычнаму прынцыпу адлюстравання рэчаіснасці.

Глыбіня выкрывальнага пафасу, з'едлівасць сатыры «Запісак Самсона Самасуя» адразу ж была заўважана вульгарызатарскай крытыкай канца 1920-х гадоў, хаця ў рамане аўтар выкарыстоўваў пераважна мяккія формы гумару, абапіраўся на праўдзівыя факты. Трэба, аднак, сказаць, што і ў ранніх апавяданнях пісьменнік не быў такім ужо далёкім ад сатыры пачаткоўцам, дакументалістам і гумарыстам, як гэта часам сцвярджаецца. Безумоўна, адбывалася пэўная эвалюцыя яго поглядаў, а ў сувязі з гэтым і творчасці, распрацоўваўся адметны стыль, вёўся пошук сваіх герояў. Але бяспрэчны той факт, што ўжо тады аўтар цалкам аформіўся як асоба са сваёй сістэмай каштоўнасцей і густам.

Сатыра і гумар увогуле цесна звязаны, часта вельмі цяжка адрозніць адно ад аднаго, асабліва калі сам пісьменнік не апускаецца да прамога бязлітаснага выкрыцця, гэтак запатрабаванага савецкай сістэмай. Адсутнасць у творчасці Мрыя гэтай рысы адзначаецца ўсімі даследчыкамі яго літаратурнай спадчыны. Цікава, што і сам ён называе сябе гумарыстам. Сапраўды: у актыўным выкарыстанні лёгкага гумару нават пры адлюстраванні выразна адмоўнай з'явы бачыцца адна з галоўных асаблівасцей яго творчага метаду. Толькі нельга забывацца, што пісьменнік называе сябе гумарыстам у лісце да Сталіна. Ды нават і ў такім дакуменце ён апраўдвае свой раман жаданнем абсмяяць «паганых людзей», выразна акрэсліваючы гэтай заўвагай характар твора, і дапускае блюзнерскія ідэі, запрашаючы Сталіна прачытаць і праз гэта пасля апраўдаць твор, дзе, як вядома, «...аб'ектыўна выкрываюцца пачварныя праявы сталінізму» [1, с. 672]. Як лічыць аўтар прыведзенай цытаты П. Васючэнка, гэта яшчэ раз даказвае, што Мрый не страціў свой колішні насмешліва-іранічны погляд на жыццё. На карысць гэтага гаворыць і той факт, што нават у высылцы аўтар «Запісак» працягваў займацца творчасцю – пісаў раман «Жывы дом», дзе распавядаў пра лагер, самае пачварнае з усіх месцаў існавання. Гумару тут, хутчэй за ўсё, было меней, а сатыры – наадварот (як, здаецца, і ў трэцім, пакуль невядомым, скрутку «Запісак», дзе герой воляй лёсу зноў дасягае вышыняў сваёй кар'еры). Таму вельмі лагічнай падаецца думка, што Мрый, называючы сябе гумарыстам, проста аправае маску, хаваецца, не змяняючы пры гэтым сваю сутнасць сатырыка, робіць так, як і сама сатыра, зменлівасць і шматаблічнасць якой даўно заўважана даследчыкамі. З'яўляецца наступнае пытанне: ці не мог пісьменнік і раней пераапрацаваць свае сатырычныя творы, хаваць высмейванне і асуджэнне за быццам бы нейтральным рэалістычным аповедам, часам праякнутым лёгкім гумарам?

Гэта робіць неабходным перачытанне і пераасэнсаванне першых мастацкіх твораў пісьменніка. Аднак даследчыкі, прызнаючы іх самабытнасць, іх відавочную «ўзвышэнскую» эстэтыку, натуральнасць і праўдзівасць адлюстравання жыцця, а да гэтага яшчэ і захапленне аўтара камікаваннем, адмаўляюць усім раннім творам пісьменніка ў праве лічыцца сатырычнымі. Вось што на гэты конт паведамляе П. Васючэнка: «Першыя літаратурныя спробы Мрыя – своеасаблівы збор жыццёвых здарэнняў, уражанняў, неардынарных сітуацый, незвычайных, часам экстравагантных людскіх характараў. Мрый пакуль што назірае, прыкмячае, занатоўвае, дасціпна і лёгка пераказвае ўбачанае. Якасна мяняецца творчасць Мрыя падчас творчай сувязі з аб'яднаннем «Узвышша»...» [1, с. 658]. Толькі калі крытык разважае над апавяданнем «Калектыў Яўмена», ён адзначае: «Праўда, і гэтае досыць «празрыстае» апавяданне Мрый сям-там аздобіў весялінкамі ды кепікамі, якія прымушаюць засумнявацца ў паважнасці намераў аўтара-дыдактыка» [2, с. 227]. А чаму б не засумнявацца ў гэтым і раней, чытаючы творы, напісаныя яшчэ да супрацоўніцтва з названым літаратурным аб'яднаннем? Ці не былі падфарбаваны выкрывальным смехам ужо самыя першыя яго літаратурныя спробы? Ці не прыйшоў пісьменнік у літаратурную арганізацыю амаль цалкам сфармаваным?

Я. Лецка, апавядаючы пра пераход Мрыя ад газетных допісаў да апавяданняў і спрабуючы ўбачыць першыя парасткі ягонай сатыры, таксама гаворыць пра адлюстраванне ў ранніх апавяданнях рэальнай праўды жыцця з яго непрыдуманымі праблемамі, што адрознівала творчасць Мрыя ад творчасці маладнякоўцаў. І разам з тым ён прыкмячае, што «...здольнасць смяцца самому і смяшыць іншых, іранізаваць і пацвельвацца – гэта прыроджаныя ўласцівасці характару, а не якасці, якія можна набыць. Сказанае датычыць як асаблівасцей чалавечай натуры, так і мастацкай творчасці, якую ніяк нельга разглядаць у адрыве ад індывіда...» [3, с. 10]. Але ж і «Запіскі», выразны па сатырычнай накіраванасці

твор, практычна не адступаюць ад жыццёвай праўды, адлюстроўваюць «гатэсскую праўду жыцця». Чаму не ўявіць, што і раней праўдзівасць, рэалістычнасць адлюстравання былі вельмі важнымі для пісьменніка, хаця абіраў ён найперш вартае выкрыцця? Да таго ж, нельга забывацца, што сатыра не супярэчыць рэалістычным прынцыпам і можа даваць надзвычай шырокія карціны жыцця – прыкладамі гэтага з'яўляюцца творы Сервантэса і Рабле.

З. Драздова ў кнізе «Творчасць А. Мрыя і Л. Калюгі: Стылявыя асаблівасці» піша: «Канешне, мастаком-сатырыкам Мрый стаў не адразу, але ўжо амаль з самых першых твораў выразна заўважаецца своеасаблівае ўменне беларускага пісьменніка прыкмячаць камічнае ў паслярэвалюцыйным быцці» [4, с. 71]. Гэты погляд на раннюю творчасць Мрыя найбольш адпавядае рэчаіснасці. Але і ў гэтай кнізе аўтар адзначае, што сапраўдная сатыра ў апавяданнях пісьменніка яшчэ не вельмі ўгадваецца.

Асаблівасць пачатку пісьменніцкага шляху Мрыя – у прыходзе яго да мастацкіх апавяданняў праз напісанне газетных артыкулаў. Таму можна пагадзіцца з даследчыкамі, што некаторыя раннія апавяданні пісьменніка сапраўды чымсьці нагадваюць паведамленні, нататкі, але, неабходна абмовіцца, толькі часткова. Мастацкасць і, разам з тым, камічнасць у іх ужо відавочныя. Часам нават здаецца, што абраная форма твораў – Мрый пазначае іх як малюнкi, абразкі – спрыяе маскіроўцы пісьменніка-сатырыка пад звычайнага апавядальніка. Інакш, Мрый проста хоча здавацца эпікам, на самой справе разглядаючы ўжо толькі камічныя факты, падаючы ў творы той адмысловы зрэз рэчаіснасці, які характэрны для літаратуры сатырычнага характару. Гэтак ён робіць першыя крокі па абраным ім шляху.

Іншая праблема – адрозненне сатыры ад гумару, а яны ў творчасці Мрыя заўсёды поруч. Тут трэба абмовіцца, што сатырычным можна назваць толькі той твор, дзе: 1) аўтарскае стаўленне да апісваемай з'явы ці характару выразна адмоўнае, якім бы не быў яго смех; 2) прысутнічае выкрывальны пафас; 3) захоўваюцца такія прынцыпы, як адбор вартых высмейвання фактаў і падача іх у гіперблізаваным выглядзе, быццам праз павелічальнае шкло; 4) актыўна выкарыстоўваюцца ўласна сатырычныя мастацкія сродкі, сярод якіх сарказм, гіпербалізацыя, ажывёльванне, абрэчванне, гратэск; 5) вобразы герояў «гатовыя», статычныя, у іх няма эвалюцыі. Гэтыя крытэрыі трэба лічыць асноўнымі пры аналізе кожнага твора з ранняй спадчыны пісьменніка, а кожны літаратурны ход Мрыя трэба разглядаць, робячы папраўку адно на сталенне яго як творцы.

Прыступаючы да аналізу апавяданняў Мрыя, трэба адразу ж адзначыць, што, зразумела, не ўсе яны сатырычныя. Сярод іх ёсць і цалкам гумарыстычныя творы. Гэта і адна з першых спроб увайсці ў літаратуру шляхам пераймання папулярнай тады тэматыкі – апавяданне «Пятрок» (1924), не пазбаўленае некаторай арыгінальнасці, бо абараняе права чалавека на свабоду; і своеасаблівы пераход ад газетных допісаў да мастацкай творчасці – «Цар Максіміліян у вёсцы» (1925); і нават «Алё, Алёна» (1928), абразок з жыцця вясковай кабеты, прасякнуты лёгкай іроніяй аўтара адносна неадукаванасці і праз яе – забітасці жанчыны, напалоханай голасам з радыё. Як бачна, час іх напісання не адпавядае выключна раньняму перыяду творчасці. Зусім мяккі няздэклівы смех уласцівы і сталаму Мрыю. У гэты ж самы час, сярод яго ранніх апавяданняў ёсць такія, якія вельмі цяжка назваць проста гумарыстычнымі: яны не зусім адпавядаюць гэтым нормам або нават цалкам не ўпісваюцца ў звыклія схемы, хаця і напісаны да ўступлення пісьменніка ва «Узвышша». Спынімся больш падрабязна на апошніх.

Пачаць трэба з апавядання «Прафесар акультных навук» (1924), аднаго з найбольш ранніх. Яно звычайна абмінаецца ўвагай, але якраз тут можна знайсці шмат характэрнага для сталай творчасці Мрыя. Назіраецца ў гэтым творы і з'яўленне прататыпаў галоўнага героя «Запісак»: гэта заезджы махляр Вілліам Джэпкінг і яго памагаты Пракоп Зуй, мясцовы злодзей.

Джэпкінг узрушвае глухое мястэчка, палюхаючы людзей дзікім голасам і незвычайным гардэробам, які складаецца з нагавіц смешнага крою і чырвонага аксамітнага фрэнча. Гэты фрэнч – вельмі каштоўная мастацкая дэталі. Быццам вялізны крываваы бант Самасуя, яго «чырвоны вугаль» або створаная ім шапялёўская арганізацыя чырванаскурых (небеспадстаўна тут прыгадваецца і неверагодны чырвоны прамень прафесара Персікава з булгакаўскіх «Ракавых яек»), ён выразна паказвае на прычыну, якая абумовіла з'яўленне героя. Нельга сумнявацца: Мрый, як і Булгакаў, выдатна ведаў, што ўсеагульная паўсюдная «чырвонасць» як найлепш спрыяла нараджэнню такіх небяспечных для грамадства асоб. Несумяшчальны з прафесарскім званнем знешні выгляд героя ўжо нараджае камічны эфект, які яшчэ больш узмацняецца, калі «прафесар» прыходзіць у выканкам за дазволам на выступленне перад грамадзянамі горада: там Джэпкінг апынаецца звычайным цыркачом, таксама і ўнутрана не адпавядаючы свайму званню. Апагей мрыёўскага смеху – у адным з першых у аўтара варыянтаў самавыкрыцця героя: на судзе махляр цалкам сур'ёзна сцвярджае, што лічыць сябе прафесарам па сваіх ведах.

Тут нельга абмінуць увагай і яшчэ адну дэталі: калі савецкая сатырычная літаратура крытыкавала і высмейвала ўсё замежнае, Мрый пад англійскім імем вывеў звычайнага грамадзяніна правінцыйнага рускага горада «Чартапханска», паказаўшы, як многа для выкрыцця і высмейвання можна знайсці побач, прычым народжанага савецкай сістэмай.

У спадчыне пісьменніка назіраецца пэўная балансроўка паміж двума тыпамі прайдзісветаў: выкрытымі, звычайна няўдалымі ў кар’еры, і нявыкрытымі, якія нават карыстаюцца аўтарытэтам. У гэтым апавяданні якраз і прысутнічае побач з галоўным героем яго двайнік – агульнавядомы злодзей Пракоп Зуі, які, аднак, дасюль не злоўлены, бо ў мясцовай міліцыі да яго не даходзяць рукі (цікава, чым жа яна тады займаецца?). Гэты чалавек патрэбны Джэпкінгу з самага пачатку, ён дапамагае падманваць местачкоўцаў (дарэчы, актыўна рэкламуюць выступленні «прафесара» камсамольцы і дзятва), але вельмі хутка становіцца небяспечным: шантажуе «прафесара» і, урэшце, здае гэтага недарэку ўладзе. Ён жа з’яўляецца ледзь не галоўным сведкам на судзе, не паведамляючы, зразумела, пра асабісты непасрэдны ўдзел у махлярстве, і застаецца неасуджаным: яго віну зноў ніхто не лічыць сур’ёзнай.

Вельмі цікава тое, як трапна і бліскуча Мрый высмейвае бюракратызм і некампетэнтнасць у дзейнасці розных савецкіх устаноў ужо ў гэтым раннім творы. Прыішоўшы ў выканкам за паперкай, «прафесар» тлуміць галаву патрэбным чыноўнікам, выяўляючы веданне як наменклатуры, так і ідэалогіі. Сакратар, першы суб’яседнік героя, ведаючы свой непасрэдны абавязак, толькі спрабуе накіраваць Джэпкінга да некага іншага, каб адчапіцца, а сваёй работы не рабіць. Камічнасць сітуацыі ў тым, што сам Джэпкінг добра ведае, куды яму трэба, і зусім не хоча пакінуць сакратара ў спакоі, у захапленні выказваючы яму вялікую павагу і настойліва распавядаючы пра сваё жаданне падзяліцца ведамі, набытымі ім у прыгнечаных сусветным капіталам індыйскіх йогаў. І судовая справа над «прафесарам» вядзецца неяк дзіўна. Судзяць яго не толькі і не столькі за махлярства, грашовыя «аперацыі» з насельніцтвам, колькі за шкодны здароўю местачкоўцаў гіпноз. (Як падобна гэта на суд над самім пісьменнікам, абвінавачаным не ў высмейванні сістэмы, а ў падтрымцы контррэвалюцыйнай настаўніцкай арганізацыі, якая ніколі не існавала!) Экспертыза пры гэтым «аўтарытэтна заяўляе», што гіпноз і шкодны, і ім карыстаюцца для лячэння. Абаронца Джэпкінга – тыповы ў творчасці пісьменніка станоўчы персанаж: эпізядычны і нешматслоўны, адзіны, хто яшчэ не страціў розум, ён пакінуты «з носам». Нягледзячы на яго ўменне паказаць усю бязглуздасць вывадаў экспертызы, «прафесар» атрымлівае год умоўна за гіпноз і незаконнае прысваенне звання і імя. Як бачна, апісанне дзейнасці тагачасных устаноў насычана сарказмам і прасякнута глыбокім выкрывальным пафасам.

Такім чынам, гэтае ранняе апавяданне ўжо вызначаецца некаторымі характэрнымі рысамі сталай творчасці Мрыя: гнуткай і вострай аўтарскай іроніяй; наяўнасцю цалкам закончаных, статычных вобразаў герояў-прайдзісветаў і эпізядычнага безыменнага станоўчага героя; высмейваннем дзейнасці савецкіх устаноў з іх бюракратызмам і недалёкага, з жывёльнымі інстынктамі харчавання і самазахавання грамадства, хуткіх на распаўсюджванне лозунгаў маладзёнаў. Пісьменнік ужо выбірае для адлюстравання найбольш камічныя факты і з’явы, праз гэта пэўным чынам скажаючы рэчаіснасць – у адпаведнасці з сатырычным прынцыпам адлюстравання; ягоняя героі выкрываюцца сваімі ж учынкамі і размовамі. Ён дае трапныя і шырокія сатырычныя характарыстыкі, з прэтэнзіяй на эпічную аб’ектыўнасць і ўсеабдымнасць, што з’яўляецца дасягненнем рэалістычнай сатыры. Магчыма, у гэтым і была бяда Мрыя: занадта тыповымі былі ягоняя героі і адлюстраваныя сітуацыі.

Шэраг апавяданняў наступнага года паказвае, як узбагачаецца стыль пісьменніка: іранічныя заўвагі і кпіны аўтара, прыёмы, якімі карыкацурызуюцца вобразы герояў, даецца іх выкрыццё і самавыкрыццё, дапаўняюцца больш трапнымі псіхалагічнымі партрэтамі-характарыстыкамі ў спалучэнні з падрабязным апісаннем недарэчнасцей знешняга выгляду, дзеянняў і ўчынкаў герояў, аўтар авалодвае ўменнем заўважаць нават дробязі і рабіць акцэнт на камічных алагізмах, парадоксах, выходзіць да парадывання. Таксама адбываецца эвалюцыя ў выкарыстанні моўных сродкаў, пісьменнік звяртаецца да канцылярыту, гэтак уласцівага «Запіскам».

Даволі дзіўны той факт, што апавяданне «Працоўны дзень савецкага лекара» (1925) не разглядалася даследчыкамі ў якасці сатырычнага твора. У ім бачылася найперш праўдзівае адлюстраванне жыццёвых праблем, а вось выкрывальнасць і своеасаблівы смех, відавочна сатырычны, блізкі гогалеўскаму «смеху праз слёзы», неяк не заўважаліся. Цікавая ўжо сама назва твора – Мрый імкнецца адлюстравць дзень якраз савецкага доктара і, трэба сказаць, робіць гэта надзвычай праўдзіва. Але самі падзеі гэтага дня і іх колькасць выглядаюць да немагчымага абсурднымі і недарэчнымі.

Аўтарскі гумар пры абмалёўцы сітуацыі спалучаецца з вострай сатырай, адпаведна бяскрыўны смех суседнічае з выкрывальным. Яшчэ ў першым малюнку – пасля паказу руплівасці доктаркі, якая няўменна выклікае незадаволенасць падначаленых ёй бальнічных служачых, – узгадваецца будоўля свірна. Рабочыя здзіўлены, што выканкам, за кошт якога накрываецца будынак, пашкадаваў для гэтага лепшага матэрыялу, чым салома, ды яшчэ тады, калі грамадзянам забараняецца крыць свірны саломой у мэтах пажарнай бяспекі. Зноў жа адчуваецца несумяшчэнне, якое нараджае выкрывальны смех, – неадпаведнасць стаўлення чалавека да сістэмы і адносінаў сістэмы да чалавека.

Доктарка амаль не звяртае ўвагі на свіран: абы быў накрыты. Яе розум займаюць іншыя справы, на якія ахвяруецца ўвесь час. Паўсюль яна сутыкаецца з людзьмі, якія не хочуць займацца сваёй жа справай, перакладаючы свае абавязкі ці нават абавязкі іншых людзей на яе плечы, бо яна – доктар. Гэта і вартаў-

нік, і медсёстры, фельчары. А яшчэ і зверху рэгулярна дастаюцца ёй новыя і новыя заданні, даручэнні. Атрымліваецца, што медык павінен быць яшчэ і краязнаўцам, моваведам, этнографам, геолагам, географам. Трэба ж яшчэ аб'ездзіць усе навучальныя ўстановы мясцовасці і правесці медагляд усіх дзяцей, і гэта тады, калі хворых яна прымае нават у свой «вольны» час. Усё гэта адбываецца на фоне пастаянных сутыкненняў з чалавечымі трагедыямі, вялікай часткі якіх можна было б пазбегнуць, каб людзі былі разумнейшыя і дабрэйшыя: няўрымслівы камсамалец ледзь не забіваецца, зваліўшыся з драбін у час практыкавання без нагляду фізкіраўніка; адзінокай жанчыне, якая служыць лекарцы, варачы штодзень адну неспажывуную страву, ламаюць руку. Чалавек, які пакалечыў яе наўмысна, апраўдваецца няведаннем пра апеку над сваёй ахвярай доктаркі, быццам у іншым выпадку яго ўчынак – норма.

Вобраз лекаркі – адзіны распрацаваны станоўчы вобраз у спадчыне Мрыя, магчыма, таму і няма доктаркі ў «Запісках» (яе месца займае акушэрка). Але і яна не пазбягае лёгкай іроніі пісьменніка. Жанчына вельмі задаволеная бялізнай, якая ёсць амаль толькі ў яе бальніцы і з'явілася там дзякуючы камандзіру, якога яна некалі vyrатавала. Таму «...заўсёды, калі ёй хацелася, сціснуўшы кулакі, ляць парадкі, – ёй прыпамінаўся гэты камісар, і яна пачынала ўсміхацца» [5, с. 206]. Гэты «бог з машыны» не дапамагае: бялізны, як стане вядома, не хопіць на вялікі час – асабліва калі ўлічыць, што яна раздаецца ўбогім.

Трошкі па-іншаму дасягаецца тут сатырычны эфект – у творы няма пастаяннага камікавання, выкрывальны пафас хаваецца за апавяданнем пра добрага камісара. Але ў апавяданні адлюстравана само жыццё 1920-х, часта жахлівае і недарэчнае да абсурднасці. Заўважаецца і некаторая ўмоўнасць: яна ў надзвычай вялікай колькасці атрыманых медыкам работ і іх бязмежнай бязглуздасці. Галоўны смех у творы – не вясёлы, а тужлівы, з адценнямі песімізму.

Нельга пагадзіцца з поглядам З. Драздовай на наступнае апавяданне, «Тварам да вёскі», як на пазбаўленае глыбіні. Гэта ледзь не самы цікавы і глыбокі з ранніх твораў пісьменніка. Выведзены тут вобраз, у адрозненне ад іншых створаных Мрыем, быццам бы станоўчы: З. Драздова, у прыватнасці, бачыць у ім узор кіраўніка, гэтакага мележаўскага Апейку.

Можна згадзіцца, і нават без намаганняў, што адлюстраваны герой – шчыры чалавек, які сам верыць у тое, што кажа. Але ці верыць сам Мрый у сказанае ім? Хутчэй за ўсё – не. У тэксце апавядання ёсць некалькі паказчыкаў гэтага. Сам прамоўца больш паэт, чым аграном, што заўважае яму мясцовы працаўнік Касабука. І гэта сапраўды так, можна нават дадаць – паэт-казачнік, цалкам адарваны ад рэальнасці. Паэт-аграном здзіўлены беднасцю і цемрай акругі, быццам бы толькі тут яны і сустракаюцца, заклікае будаваць новае жыццё, не бачачы цяжкасцей. Не забываецца ён, аднак, на ідэйны грунт, а думкамі ў светлую далячынь ляціць лепш за Самасуя: «Кажучы аб мерапрыемствах па землебудаўніцтву, землекарыстанню, ён падвёў ідэйны грунт пад гэта, ён нарысаваў захапляючы малюнак «будучай абноўленай зямелькі Беларусі», дзе сонца ясней стала свяціць і кветкі сталі прыгажэйшымі цвісці, дзе грудзям вальней, шырэй стала, дзе думкам адчынілася бязмежная сонечная прастора» [5, с. 190]. Як не заўважыць у «яснейшым сонцы» і «прыгажэйшых кветках» адкрыты здзек Мрыя з ідэалагічнай платформы «прадстаўніка Наркамзему»! Яны тоесныя «зелянейшай траве» і «макрэйшай вадзе» народных показак-жартаў. Не выклікае сумненняў і несур'ёзнасць адзначаных «волі грудзям» з «прасторай для думак», асабліва калі згадаць афарызм іншага героя – Торбы з «Запісак»: «свет вялік, а дзецца недзе».

Прамова прадстаўніка Наркамзему здаецца казанню новай, светлай вёскі, дзе няма гора і тугі. Усё з яго слоў выходзіла бяспрэчна (!), людзі былі загіпнатызаваны прамовай, потым раздаўся ўздых, а затым – град воплескаў. Так, усеагульная эйфарыя – тое, чым і бяруць папулісты, якім неабходна ўлада. Толькі «Тварам да вёскі», здаецца, не з іх, ды і не мае імя. Таму і смяецца Мрый пакуль што не столькі з яго і выкрывае не так яго, як ягоную летуценнасць і веру ў немагчымае, што вельмі шкодна, асабліва для адукаванага чалавека, бо гэта можа быць небяспечным для ўсяго грамадства, калі яно паверыць у казку і забудзецца на розум дзеля паэзіі. Самасуй, згадаецца, таксама вялікі летуценнік і паэтычная натура.

Ёсць і яшчэ аўтарскія перасцярогі: герой пачынае гаварыць канцэлярытам, сягаючы ад старасветчыны да псіхатэхнікі, называючы моладзь «пэўным барометрам вёскі», адказвае на яе запытанні, як правільна весці гаспадарку (быццам бы бацькі, якія ўсё жыццё гэтым займаліся, не ведаюць), дарэчы, іх запытанні нават не «выплывалі» з яго слоў. Затым яго праводзіць «уся» грамада, якая, відавочна, складалася з маладзейшых вясцоўцаў; супутнічалі яго прамове і громкія крыкі «гурра», якія з'явіліся яшчэ ў «Прафесары акултных навук» пры арышце Джэпкінга і прыводзе яго ў «Ардом». Гэтае «гурра» належыць там або бязглуздай моладзі, якой ахвота пасмяяцца з чалавека, што трапіў у непрыемнае становішча, або злодзям у арыштанцкім доме. Сціхне яно, паедзе менскі таварыш – і зноў усё засне, будзе па-старому, як сведчыць Касабука, бачачы сутнасць справы.

У чытальні (куды, як адзначаецца, звычайна ходзіць моладзь) зноў сустракаюцца «паўадчыненыя раты і застыглыя твары». Толькі вось на запытанні сталага селяніна Скулкі, які гаворыць, словамі Мрыя, «выключна пра сябе», закранаючы, тым не менш, самыя асноўныя праблемы сялянскага жыцця, ніякіх адказаў няма – выключна просьба менскага таварыша да іншых, каб далі яму выказацца, якая так і не выконваецца. Праўда жыцця задаўлена эйфарыяй і казённай радасцю. Але так адбываецца не заўсёды.

Касабука, які таксама кліча да новага, некалі атрымаў ад сялян адказ: «Усуньце кляп у горла сакатуну – няхай ня брэша» [5, с. 191]. Улада, на іх думку, толькі жарэ і збірае падаткі, ні аб чым больш не дбаючы. Пазней, праўда, яны гавораць па-іншаму: «Сяляне казалі, што яны не лаюць савецкую ўладу, што яны пэўны ў тым, што ў цэнтры іх дабрадзеі, але іх вясковасць жыццё не наладжваецца, бо дагэтуль да іх варочаліся не тварам» [5, с. 197]. (Тварам да вёскі павярнуўся і герой аднаго з апавяданняў Крапівы, які, дарэчы, выкрываў гэтую з’яву больш смела: той «твар» прадстаўніка ўлады быў не лепшы за супрацьлеглую частку цела. А вось тлум на сходзе, прывоз кніг, якімі завалены Менск і якія, дарэчы, зусім не палепшаць становішча, у абодвух творах супадаюць.)

Да якіх жа вывадаў прыходзіць паэт-аграном, вывучыўшы становішча? Ён хутка забываецца на «праклятыя» пытанні сялян, застаецца адарваным ад жыцця летуценнікам і, ахоплены «нечым новым, моцным і свежым», думае: «Можна лепей жыць – гэта праўда» [5, с. 197]. Не дзіўна, што нават самое існаванне яго сустрэкаецца смехам: «– Гэта з Менску таварыш! «Тварам да вёскі!» / Засмяліся» [5, с. 193] – відаць, вяскоўцы не разлічваюць на станоўчыя вынікі яго прыезду, бо сустрэкаліся раней з такімі самымі прамоўцамі.

Ці ж мог Мрый пагадзіцца так проста з тым штучным вывадам, задаўшы ў апавяданні столькі надзённых пытанняў і так трапна вызначыўшы сялянскімі словамі стаўленне ўлад да вёскі? Ды і сяляне яго, калі супаставіць ўсе іх выказванні, хутчэй вымушаны скарыцца, пагадзіцца з менскім таварышам, не падзяляючы, аднак, яго настрой і нават тады ўпикаючы кіраўніцтва. Добрахвотны сход, паказаны Мрыем, таксама вельмі паказальны: пры апісанні яго падрыхтоўкі адчуваецца, што раней у такіх выпадках выбару ў сялян не было, яны проста павінны былі з’яўляцца.

Магчыма, усё ж можна пагадзіцца з даследчыкамі, што ў гэтым творы, як і ў некаторых іншых, праглядаецца жаданне Мрыя паказаць сваю лаяльнасць уладзе. Магчыма, творы такога кшталту проста былі неабходны пісьменніку, каб яго не перасталі друкаваць, не пазбавілі працы і г.д. Але тады нават і ў такіх агітацыйных ці дыдактычных апавяданнях адчуваецца няскораны дух аўтара, што само па сабе сведчыць на карысць супрацьлегласці знешняй пасылкі і ўнутранага сэнсу. Вывады, якія можна зрабіць па іх прачытанні, відавочна адрозніваюцца ад тых, якія ўзнікаюць пасля вывучэння маладнякоўскіх твораў. Тое, што перад намі «апалогія наадварот», даказваюць якраз «весьлінікі ды кепікі» і адсутнасць адказу на пытанні, з бальшавіцкім адказам на якія пісьменнік не хоча ці не можа пагадзіцца.

Прыём выкрыцця адмоўнага шляхам яго абароны даволі старажытны і ў сусветнай літаратуры сустрэкаецца часта. Бязглуздасць з «Пахвалы бязглуздасці» Эразма Ратэрдамскага, прыводзячы безліч прыкладаў чалавечай неразумнасці, падае іх у якасці сваіх добрых дарункаў людзям, без якіх тыя былі б нешчаслівымі. І гэтак «ператварэнне» яе ў багіню мудрасці і спагадлівасці выклікала агульнае абурэнне сучаснікаў Эразма, якія проста патрабавалі ад яго пакаяння і напісання пахвалы мудрасці, не зразумеўшы ідэю твора. Між іншым, сам Эразм у прадмове-прысвячэнні Томасу Мору ўхваляе якраз яго мудрасць і далёкасць ад глупства, нягледзячы на падабенства ў гучанні прозвішча сябра і грэчаскага слова «бязглуздасць». Ён таксама заклікае свайго паплечніка абараняць Бязглуздасць, загадзя ведаючы, што той правільна гэта разумее: нішто не ўзвысіць мудрасць болей, чым такая «пахвала» неразумнасці. Мор таксама не адстаў ад сябра: ён, вучоны-гуманіст, стварае разгорнутую апалогію злачынстваў тырана Рычарда III. Пазней Джонатан Свіфт, вядомы абаронай правоў чалавека, ў адным з памфлетаў заклікаў кіраўніцтва краіны дазволіць ужываць у ежу дзяцей жабракоў, каб адначасова вырашыць дэмаграфічную і харчовую праблему.

Яшчэ адна каштоўная дэталёвая разгляджаная апавядання «Тварам да вёскі» – з’яўленне ў творы «фальклорнай» тэмы. Шчыруюць на гэтай ніве рэдактар насценгазеты «Памяло» Скібачка, заклікаючы збіраць народную рэвалюцыйную творчасць, і мясцовы «дыаген» Палачка з яго любоўю да непрыстойнасцей, збіранне якіх дапаможа вырашыць планавую праблему (!). Нават іх прозвішчы і назва газеты, што выклікае асацыяцыю хутчэй з пустымі плёткамі, чым з прыбіраннем бруду (у гэтым выпадку было б «Мятла»), павінны насямшыць. Заўважым, усе яны з’явіліся яшчэ да працы Мрыя на пасадзе інспектара Цэнтральнага бюро краянаўства. А чаго варты філосаф Бульбачка з ягоным імкненнем вырашыць сусветныя праблемы, вывучаючы жыццё мураўя (будучай «якой-небудзь казолькі» Самасуя)? Усе гэтыя героі ствараюць пэўнае асяроддзе, якое можна разглядаць як прататып Шапялёўкі.

Менавіта ў апавяданнях 1925 года вобраз прыстасаванца-прайдзісвета якасна змяняецца: у творах «Разбудзілі», «Навалілі» і «Абстрыкаўся» ён аказваецца паважаным чалавекам ці нават прадстаўніком мясцовай улады.

Апавяданне «Разбудзілі» – своеасаблівы працяг тэмы «Тварам да вёскі» і разам з тым недвухсэнсоўнае папярэджанне. У творы выразна паказваецца, каго ж абудзілі да жыцця сваімі заклікамі правадыры рэвалюцыі і сумленныя і шчырыя, але летуценныя менскія таварышы. Галоўны герой, мясцовы філосаф Базыль Перапечка (чыё прозвішча зноў жа выклікае «чырвоныя» асацыяцыі), карыстаецца агульнай павагай і пашанай, не выключаючы і «адпаведных працаўнікоў». Праўда, працуе ён у кааператыве, але «...па агульнаму нагляду, з самых часоў рэвалюцыі быў у цэнтры ўсяго жыцця; ён

направа і налева тлумачыў усе падзеі, гаварыў, што бачыў і ведае ўсіх чыста правадыроў рэвалюцыі і творы іх! На ўсіх пасяджэннях (казаў, што нават на зачыненых), сходах, нарадах, канферэнцыях ён заўсёды выступаў і казаў нешта таемнае, хітра падміргваў, усміхаўся і рабіў такое аблічча, як быццам ён нешта ведае, аб чым пакуль што маўчыць» [5, с. 185]. Дадзеная характарыстыка ў сатырычным ключы абмалёўвае вобраз нявыкрытага прыстасаванца, галоўная мэта якога – дайсці да ўлады. Нават камічнасць ягоных паводзін і знешняга выгляду – кажухок з апушкай, даражэйшай за сам кажух, дзіўнага фасону кепа – не выдае яго, бо, відаць, ён звычайны, адзін з большасці. Разам з тым, сатырычнасць абмалёўкі, камічная несумяшчальнасць сапраўднага і паказнага, не выклікае сумненняў.

Незаўважанасць Перапечкі абумоўлена яшчэ і тым, што кожны герой твора заняты выключна сабой і сваімі любімымі справамі: красуецца перад усімі, прамаўляючы, менскі таварыш; сакратар, забыўшыся на пратакол, малое адмысловых страшыдлаў, конікаў і кірпаносых дзяўчат; у залі стаіць тлум, быццам засядае «габінет міністраў», з-за чаго зацягваецца вырашэнне спраў. Менскі таварыш сваімі прамовамі толькі выклікае ў Перапечкі яшчэ большае жаданне дзейнічаць: замест сур'ёзнай заўвагі сакратару ён абражае яго перад прысутнымі, і той бегае па залі, пераважаючы ўвесь тлум рыпеннем новых ботаў; герой цешыцца, калі менскі таварыш робіць вымову, жадаючы і сам упікнуць вінаватых. Такім чынам, нават разумнае і карыснае Базыль разумее па-свойму і перакручвае на свой лад, даводзячы справу да абсурду імкненнем найхутчэй выканаць просьбу зверху. Але ён патрэбен уладзе, іначэй бы суцішвалі і прыніжалі менавіта яго.

Герой апавядання «Навалілі», былы раённы сакратар, а цяпер просты палітпрацаўнік Швыдкі, пакутуе ад нервовай хваробы, выкліканай ягонай бурлівай дзейнасцю і жаданнем ахапіць усе справы. У выніку ён сарваўся і абляў людзей на пасяджэнні (відаць, нават некага вышэйшага за сябе), пасля чаго быў накіраваны на «лячэнне». Як бачна, усе справы сакратара зводзіліся да казання прамоў, навучання і ўсучування – зусім як у менскіх таварышаў з папярэдніх апавяданняў. Але, урэшце, гаварыльня прывяла толькі да хваробы. Выздараўленне ад яе патрабуе сродкаў і намаганняў: Швыдкі есць за дваіх, выяўляючы нядрэнны апетыт для хворага, смешна абмываецца вадой, быццам робячы надзвычайную важную справу, стогне і варочаецца з боку на бок уночы, нагадваючы ўсім пра сваю хваробу. Нездарма ягоны выпадковы субяседа называе яе для сябе «хваробай над хваробамі».

У апавяданні «Абстрыкаўся» Мрыем выведзены міліцыянер Шмыцік, гэтакі «Жыль Блаз у ролі палітыкана» (інакш, прайдзісвет, які мае права голасу пры вырашэнні важных пытанняў). Высмейваецца найперш яго пагардлівае стаўленне да ўсяго беларускага, прычым герой сам сябе выкрывае: ягоная недасведчанасць і неадукаванасць так і выпіраюць з яго слоў. Герой часта трапляе ў недарэчнае становішча: не шануючы беларускай песні, ён ставіць у прыклад спевакам рускіх кампазітараў, якія, як выяўляецца, самі захапляюцца фальклорам. Шмыцік хоча замяніць «Паўлінку» якой-небудзь рускай драмай, нягледзячы на тое, што ні прафесійных артыстаў, ні належных дэкарацый няма, і нават не здагадваецца, што пры гэтым самы сур'ёзны твор будзе выглядаць як фарс. Недалёкасць, аднак, яшчэ не адмаўляе хітрасці і прадбачлівасці. Смех героя пасля таго, як ён даведваецца пра далучэнне ягонага раёна да Беларусі – зусім не смех радасці ці замілавання, хаця на першы погляд і падаецца, што Шмыцік выправіўся – яму ж спадабалася «Паўлінка». Гэты смех – паказчык якраз прадбачлівасці і знаходлівасці, бо герой ведаў, да чаго ішлі справы (нездарма ж ён кажа сакратару вал'ячэйкі, што тая вестка ў паветры насілася), і адчувае, што з лёгкасцю прыстасуецца да новых умоў.

«На кірмашы», апавяданне 1926 года, адрозніваецца наяўнасцю ў ім прататыпаў шапялёўцаў Гарачага і Крутарожкавай. У творы добра адчуваецца і стыль будучых «Запісак». Аўтар актыўна выкарыстоўвае камічныя алагізмы: напрыклад, у пастаянным наведванні фэстаў настаўніца бачыць свой грамадзянскі абавязак, мэтамі антырэлігійнай прапаганды з'яўляецца ў крыніцы казіны боб і г. д.; часам выказванні герояў «аддаюць» казёншчынай («Гэта цікавы тып мінулага» – гаворыць Гарачы сябрам), яны часта вельмі смешныя, з бязглуздымі жартамі накшталт «гераічных селядцоў» і «святога Лынды». Як і раней, у аснове апавядання ляжыць камічны выпадак з жыцця герояў – прыезд іх на кірмаш. Мрый адточвае свой талент сатырыка: дае трапныя псіхалагічныя характарыстыкі, па-сатырычнаму адлюстроўвае нават знешні выгляд герояў, стварае яскравыя камічныя сітуацыі. Ягоны сатырычны смех у гэтым апавяданні быццам бы скіраваны ў бок спекулянтаў, нячэсных і прагных гандляроў і ўсіх тых, каго прыцягвае на кірмаш магчымасць зарабіць, але гэта толькі на першы погляд. Галоўныя дзейныя асобы – прадстаўнікі якраз новага ладу, і яны – тыповыя будучыя шапялёўцы з іх інстынктамі харчавання і самазахавання, якія, аднак, прывучыліся дзе трэба паказаць сваю «актыўнасць» і заклапочанасць грамадскімі справамі (але толькі ў той ступені, у якой ім гэта карысна). З іх асяроддзя ўжо вылучаюцца пэўныя лідэры – у гэтым выпадку Гарачы. Бязглузdasць і недарэчнасць, часам грубасць яго жартаў-здзекаў адразу ж кідаюцца ў вочы, хаця здаецца, што ён толькі жадае пасмяяцца з «тыпаў мінулага». Нельга забывацца, што іх таксама прыцягнуў кірмаш, толькі магчымасцю не зарабіць грошы, а забіць час. Энергія герояў траціцца бязмэтна, ім зусім не хочацца заняцца чым-небудзь сур'ёзным, і яны шчыра

ўпэўнены, што выконваюць свой грамадзянскі абавязак. Сумняваюцца ў сатырычнасці апавядання не выпадае, хаця мрыеўскі смех пакуль вельмі мяккі: у рамане пісьменнік пакажа, як у спрыяльных умовах невялікія заганы ператвараюцца ў бедства – бо і дзейнасць самасуяў, і абьякавае прыманне іх грамадствам у далейшым паспрыяе канчатковаму знікненню ў людзях чалавечалюбства, міласэрнасці і талерантнасці.

А як далікатна, пакідаючы «на паверхні» гэтага твора крытыку розных падманшчыкаў-спекулянтаў, Мрый кранаецца балючых тэм рэчаіснасці! Гэта і ўсеагульная палітычная падкаванасць, і пагардлівае стаўленне да праблем іншых людзей. Асабліва дастаецца антырэлігійнай прапагандзе: яе мэтамі ў чыстай крыніцы са святой вадой з'яўляецца «казіны боб», што перашкаджае стомленым героям напіцца і адпачыць. Міліцыя ж проста закрывае вочы на хуліганствы піянераў, бо лічыць такія паводзіны правільнымі. Героі апавядання наступаюць на граблі: здзекуючыся з прадаўца абразоў і падтрымліваючы антырэлігійныя захады сучаснай ім моладзі, яны атрымліваюць «боб» і смецце замест чыстай вады.

Да якіх жа вывадаў можна прыйсці, прааналізаваўшы гэтыя раннія апавяданні Мрыя, іх стыль, вобразы, ужытыя мастацкія сродкі?

Палітра сатырычных прыёмаў, выкарыстаных Мрыем ужо ў гэтых ранніх апавяданнях, уражае багаццем. Карыкатурызаваны знешні выгляд асоб: узгадваюцца чырвоныя твары, гэтакі ж па колеры фрэнч, боты, якія рыпеннем заглушаюць крык, нагавіцы смешнага крою, малое для цела адзенне, надзвычайная пухласць, румянасць і гэтак далей. Вельмі трапныя і псіхалагічныя характарыстыкі, якія пакуль што часцей даюцца словамі аўтара, а не яго героя: у іх заўважаецца камічная алагічнасць, парадаксальнасць характараў. Гратэскавымі, далёкімі ад чалавечай сутнасці, быццам ажывёленымі становяцца людзі, што падкрэсліваецца таксама іх прозвішчамі. Героі Мрыя – тыпова сатырычныя: «готовыя», закончаныя, з адсутнасцю развіцця, іх адмоўныя рысы гіпербалізаваныя, паказаныя перавялічана. У мове дзейных асоб асабліва падкрэсліваецца выкарыстанне казённых формул, поўныя бязглуздзіцы самавыкрывальныя заўвагі, парадзіруецца звычайны для савецкіх устаноў канцылярыт.

Недарэчнасць, часам абсурднасць паводзін, дзеянняў і ўчынкаў герояў, алагічнасць сітуацый, падзей (нават дэталей і дробязей), іх умоўнасць у параўнанні з рэальнасцю, выкліканая выбарам для адлюстравання якраз найбольш камічнага, супярэчыць тут рэалізму звычайных эпічных твораў і гаворыць на карысць таго, што аўтар, хутчэй за ўсё, разумеў гэта і толькі хаваў іх сатырычную сутнасць, а не ставіўся да іх як да эпічных, пазбаўленых сатырычнай дэфармаванасці і свядомага камікавання. Адсюль і разнастайныя формы: апавяданне-малюнак, абразок і іншыя.

Па ўсім відаць, абраныя для аналізу апавяданні ўсё ж творы сатырычныя, «апалогіі наадварот», а не гумарыстычныя ці ўвогуле дакументальныя нататкі. Смех Мрыя, які вельмі часта здаецца мяккім, бо пісьменнік пазбягае лаваго выкрыцця і не імкнецца забіць герояў сарказмам (а ў гэтым, як ужо адзначалася, і ёсць галоўная асаблівасць яго творчага метаду), з'яўляецца на самой справе ўжо выкрывальным, накіраваным на вынішчэнне адмоўнага ў чалавеку і грамадстве.

ЛІТАРАТУРА

1. Васючэнка П.В. Андрэй Мрый // Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя: У 4 т. Т. 2. – 2-е выд. – Мн.: Беларуская навука, 2002. – С. 657 – 672.
2. Васючэнка П.В. Летапісец шапялёўскай эпохі / А. Мрый // Вяртанні маўклівага сведзь. – Мн.: Вышэйшая школа, 1994. – С. 225 – 235.
3. Лецка Я.Р. Празорліваць мастака / А. Мрый // Творы: раманы, апавяданні, нататкі. – Мн.: Мастацкая літаратура, 1993. – С. 3 – 16.
4. Драздова З.У. Творчасць А. Мрыя і Л. Калюгі: стылявыя асаблівасці. – Мн.: Беларуская навука, 1997. – 141 с.
5. Мрый А. Творы: раманы, апавяданні, нататкі. – Мн.: Мастацкая літаратура, 1993. – 320 с.